Turbucz Péter

A HÁBORÚ NEMZETNEVELŐ SZEREPE

Alexander Bernát első hadi beszédében

előrevetett megjegyzések egy kevéssé ismert témához

Alexander Bernát neve ma már ismeretlenül cseng a filozófiában kevésbé járatos olvasóközönség előtt. Napjainkban az úgynevezett művelt ember sem tud, jószerivel semmit életéről-gondolkozásáról. A honi filozófiában természetesen jóval árnyaltabb a helyzet. Neve itt úgy közismert, mint azé a személyé, aki másodmagával megindította a *Filozófiai írók tára* könyvsorozatot és annak sikeréhez több fordítással is hozzájárult.[1] E kialakult kép azonban a jéghegy csúcsát sem érinti. Hogy mennyire nem? Kevesen tudják, hogy Alexander Bernát volt a magyar filozófiai szaknyelv egyik megteremtője, valamint ezen felül jelentős művészeti és esztétikai munkásság is fűződik a nevéhez (Alexander 1969). A múlt század első felének európai viszonylatban is az egyik legnagyobb Shakespeare szakértője volt (Alexander 1920). Igen jelentős tanulmányokat jelentetett meg a szobrászatról, a magyar- és világirodalomról illetve annak nagy alakjairól (Alexander 1907a és 1907b). Filozófiai-filozófiatörténeti munkásságát kezdettől úgy ismerik el, mint neokantiánus gondolkozóét és a hazai „Kant reneszánsz" elindítójáét.[2] Jelentős tények mind, sőt, Kiss Endre szavaival: *„valóságos kulturális alapítás"*[3] (Kiss 2012: 163). De tanulmányunk nem ezekkel kíván foglalkozni, hanem hiányt szeretne pótolni Alexander Bernát háborúfelfogásának megítéléséről, amely a szerző véleménye szerint ugyanúgy része e kulturális alapításnak, mint más munkái.

Az első világháború kitörésétől annak befejeztéig Alexander Bernát aktív politikai szereplést vállalt és *hadi beszédekben*[4] buzdította a hallgatóságot. Háborús előadásait – melyek

[1] A témának jelentős a szakirodalma. A teljesség igénye nélkül lásd Kornis 1930: 51; Perecz 1998: 114; Hanák 1993: 28–29; Perecz 2004: 65; Laczkó 2004: 112–117; Imre 1938: 29–35 (idézi Hermann 1977: 42).

[2] Megint csak a teljesség igénye nélkül lásd Kornis 1930: 50–51; Hanák 1993: 78–79; Hanák 1990: 168–169 (idézi Perecz 2005: 117); Perecz 2004: 65; Gábor 1986: 85–105; Hermann 1977: 41.

[3] Tanulmányának folytatásában Kiss *a társadalmi cselekvés polihisztorának* nevezi Alexandert. Ennél pontosabb jellemzés életéről és munkásságáról talán nem is adható. Lásd Kiss 2012: 164.

[4] A *hadi beszédek* kifejezés az első világháború terminológiájában országszerte propagandisztikus céllal tartott előadássorozatot jelölt. Közös jellemzőjük, hogy a magyar szellemi elit vezetésével és előadói részvételével zajlottak. A kor majd minden jelentős tudósa és politikusa tartott ilyen beszédet. Lukács György, Tisza István, Beöthy Zsolt, Apponyi Albert, hogy csak néhány nevet említsünk.

filozófia és „propaganda" metszéspontját képezik – rendszeresen több mint fél ezer ember hallgatta (Somos 2004: 103), nyomtatott változataik pedig ezrek számára voltak elérhetők. E mára nehezen föllelhető előadásairól néhány kivételtől eltekintve a tudományos közeg majd egésze teljesen megfeledkezett. Alexander életrajzának leginkább feledés borította évei ezek (Gángó 2011: 122). A felejtés történetéhez még csak annyit, hogy azok a filozófusok, akik foglalkoztak a magyar filozófiatörténet eme jeles szereplőjével és munkásságának e szakaszával, ma egybehangzóan „háborús propagandaként" ítélik el a hadi beszédeket (például Gábor 1986: 219).[5] Alexander Bernát viszont filozófusként és a filozófia nyelvén beszélt a filozófia háborús feladatairól. A tanulmány a nagy bölcselő első háborús beszéde, „A háború mint nemzetnevelő" részletesebb bemutatásával kívánja mindezt bebizonyítani.[6] Az ismertetett beszéd – mint az látható lesz –, azonban csak része, aprócska szegmense Alexander Bernát háborúfelfogásának. Ennek alaposabb tanulmányozása és revideálása a magyar filozófiatörténet számára továbbra is várat magára.

A történeti praxistól az érték felé

„Van-e jogunk a háborúról mint nemzetnevelő tényezőről szólni, vagy ez is egyike azoknak a vigasztaló szólásoknak, melyeket kitaláltunk, hogy ne csak rémülettel gondoljunk a háborúra?" (Alexander 1914/1919: 3)[7] – teszi fel az adekvát etikai kérdést Alexander Bernát első háborús előadása elején.[8] Beszédében nem a háború okára és értelmére kérdez, az – mint majd láttatni engedi – előfeltételezett. Látszólag nem is magát a

[5] A filozófiatudomány művelői előtt mára már szokatlan gondolat a háborúról értekezni és arra filozófiai rendszert építeni. A beszédek elitélésének egyik oka kétségkívül ez lehet. A másik, hogy Alexander Bernát az életében minden lehetőséget megragadott a filozófia népszerűsítésére (Gángó 2011: 124; Hanák 1993: 100) és ilyen alkalmat kínált számára a háború, melynek mielőbbi győzelmében maga is hitt. A győzelemhez ő is szeretett volna beszédeivel hozzájárulni, de közel sem propagandaszónokként kívánt fellépni, hanem nevelőként és tanítóként. A szerző idáig egyetlen magyar filozófiatörténeti munkában sem találkozott a négy beszéd egyidejű felhasználásával és figyelembevételével. „A háború mint nemzetnevelő" című beszédet Gábor Éva idézte (Gábor 1986: 219), „A háború filozófiájáról" címűt Gángó Gábor (Gángó 2011: 124). További probléma, hogy a filozófiatörténeti kutatás ma együtt tárgyalja a hadi beszédeket, a négy-tíz egyéb írást és beszédet, amiben a háború valamilyen formában megjelenik vagy annak keretet ad, továbbá az egyes napilapok számára elhangzott és leírt véleményeket, politikai filozófia vagy egyéb címszavak alatt. A kutatás sajnos nem differenciál. Erre vonatkozóan lásd Somos Róbert rendkívül kidolgozott és jól felépített könyvének vonatkozó részét (Somos 2004: 103–106). Az egyébként alapos és megbízható filozófus művének hivatkozott szövegrészében Alexander Bernát esetleges politikai filozófiai aspektusait vizsgálva például csak a *Budapesti Hírlap* számaiban fellelhető, ténylegesen propagandabeszédnek nevezhető cikkeket idézi és veszi figyelembe, valamint a korszakban íródott vagy élőszóban elmondott, filozófiainak elismert művek közül a „Cselekvő gondolat" (1915d/2012) és a „Nemzeti szellem a filozófiában" című (1893b/2012) székfoglaló folytatásaként megjelent „Magyar filozófia" (1915c/2012) című írást. A hadi beszédeket épp csak említi, de figyelmet nem szentel rájuk (Somos 2004: 104). Végül: az életműről pontos bibliográfia ma sem áll rendelkezésre. Alexander Bernát tudományos és publicisztikai tevékenységét mindezidáig nem sikerült egészében feldolgoznia a magyar filozófiatörténeti kutatásnak (Gábor 1986: 218).

[6] A beszéd címét és néhány helyen a szövegét a mai helyesírási szabályokhoz igazítottuk. *(A szerk.)*

[7] „A háború mint nemzetnevelő" című beszéd a tanulmányban kurziválva szerepel, hogy az egyéb idézetektől könnyen elkülöníthető legyen. A továbbiakban már csak idézett műként (i. m.) hivatkozok rá.

[8] Az előadás ideje 1914. december 18.

háborút mint eseményt akarja megértetni hallgatóságával, hanem annak gyakorlati hatását a nemzetre és társadalomra. Ezzel azonban sem megkerülni, sem dramatizálni vagy elködösíteni nem kívánja a kérdést, hanem *ex ante* a háború hatásainak vizsgálatába kezd, amelyek kibontása után a háború faktuális értelme is érthetővé válik.

„A háború mint nemzetnevelő" című beszédében egy a korszak politikai retorikájában a háború első hónapjaiban megjelent és közkedvelt etikai problémafölvetésen keresztül kíván eljutni a háború filozófiai értelmére/céljára vonatkozó kérdés feltételéig. Ahogy 1914-ben, úgy ma még inkább megdöbbentőnek és felháborítónak hat első olvasatra a háborút mint nemzetnevelőt gondolatilag megragadni és értelmezni, ám e sorok mögött nem a háború borzalmainak diminuálásáról van szó. Hogy mégis lehetséges lehet egy ilyen narratíva, azt Alexander is érezte, ezért a fent már idézett első eldöntendő kérdés megtétele után rögvest magyarázatokkal folytatja beszédét. „*Nevelőnek ugyancsak zord egy nevelő! A nemzetet nevelik a múlt hagyományai, az egyházak és iskolák, az állami élet intézményei, de mindezek nyájasan, emberségesen közelednek hozzá és lassan, hosszú időn át éreztetik vele nevelő erejüket, melynek csak úgy lehet igazi foganata.*[9] *A háború váratlanul, rettenetes erővel tör be hozzánk, pusztítja fiatalságunkat és férfierőnket, rombolja vagyonunkat, kockára veti legdrágább javainkat; miben és miként nevelhetne bennünket? Abban lássuk nevelő hatását, hogy a szerencsétlenségben közelebb jutunk egymáshoz és a szegénységben mértékletességet és szerénységet tanulunk? Nem vetem meg ezeket a hatásokat sem, sőt örülök nekik, de ezek más nagy bajok alkalmával is mutatkoznak, nem a háború hatásának sajátosságai. Honnét ismerhetnők meg ezeket?*" (I. m. 3. o.) A kérdésre tehát kérdés a válasz. Nem más történik e feleletben, mint egyrészt a probléma retorikai színezetű válaszának cáfolata, másrészt viszont felveti a kérdést: honnét ismerhető meg a háború nevelő hatása, amely egyben átvezetést is nyújt Alexander kedvelt bevezető formulájához: a *történetkritikához*. Ennek keretében nemcsak saját neokantiánus gyökerű történetfilozófiai elképzeléseit és/vagy a társadalomtudományok kritikáját fogalmazza meg, hanem tulajdonképpeni bizonyítékát kívánja adni a háború közvetlen megértésének lehetetlen voltához, mellyel a történettudományok egyes irányai a mai napig kecsegtetnek és dicsekednek. Alexander rekonstrukciójában a történettudomány felelőssége vitathatatlan a háború félreértésében. A történettudományok csak hitegetik az embert *tény*ismereteikkel. „*A történet bizonyára a legérdekesebb, a legfontosabb tudomány, de tanulságok levonására vajmi ritkán alkalmas, mert a történet eseményei millió szálból fonódnak össze és ezek a szálak mindig mások*" (i. m. 4. o.) – olvashatjuk a már 1914 decemberében, az előadás elhangzásának időpontjában is klasszikusnak számító történetkritikai tételt (vö. Schopenhauer 1882/1992: 24). Azt, hogy Alexander klasszikus tétellel él, a folytatás is bizonyítja, melyben olyan, az ókori filozófiából jól ismert argumentumokkal érvel, mint a *nihil novi sub sole* és Hérakleitosz híres folyóhasonlata. Ezt követi a tényleges történeti példákkal való illusztráció, amely első benyomásra a „mi az oka a háborúnak" kérdés köré összpontosul (i. m. 4. o.). A példák a francia–német és orosz–japán háborúból meríttetnek, de tulajdonképpeni céljuk annak szemléltetése, hogy a történet-

[9] Az iskolák és egyházak nevelő feladatán túl, első háborús előadásában Alexander Bernát tovasiklik azok kulturális különbségalkotó-különbséglétrehozó szerepén, pedig korábbi akadémiai székfoglaló előadásában épp ő hívta fel erre a figyelmet (lásd Alexander 1893b/2012: 127).

tudomány a maga tényeivel nem képes a háború lényegét megragadni, ezáltal nevelő funkciója is vitatottá válik. Megdöbbentő, hogy Alexander már száz évvel ezelőtt kritika tárgyává tette azokat a történelmi evidenciákat, amelyeket implicit formában ma is az első világháború kitörésének okaiként fogad el a történettudomány. Némi szkepticizmussal átitatott, ám plauzibilis logikai következtetése szerint, ha a történettudomány valóban képes lenne nevelő hatásra, akkor nem érte volna váratlanul Németországot az a példa nélküli „összeesküvés", amely ellene francia és angol részről megnyilvánult és végül világháborúba torkollott, valamint felkészültebben kellett volna érnie Ausztria-Magyarországot, ám ennek pont az ellenkezője történt. A *tömegek* az oktalan és felelőtlen élet után most a vér és a szenvedés közösségében osztoznak. De talán mégse okoljuk a tömegeket, hanem neveljük őket, hiszen a nagy tömeg általában keveset törődik az élet értékével. A nagy tömeg esetében az élet értékelése nem a gondolkodás feladata, hiszen a legtöbb ember napról-napra gondolatok nélkül csak éli az életét (Alexander I: 13). Ezért nem is okolható. A történettudomány volt az, ami elégtelenre vizsgázott az ember nevelését illetően, mert nem ismerte ki magát elég jól a nevelés természetében, és céltalanul művelte tudományát. A történész ismeri ugyan a múlt tényeit, de magát az embert nem. Itt lép elő a filozófia és nyújt segítő kezet a történettudomány számára. A filozófia, mint a racionális megismerés eszköze, a megismerő ész ügye (Alexander 1893a/2012: 102–157; uő. 1893c/2012: 22; vö. Hanák 1993: 80), igen jól tájékozódott az embert illetően, és a történettudománnyal szemben a filozófia *ab ovo* célja egy egységes világkép alkotása (Alexander 1893a/2012: 64). A filozófus az egyetlen, aki tükröt képes tartani a tömegek számára – sugallja mindezt Alexander. A hadi beszéd szövegének e korai részében figyelhető meg először, hogy Alexander Bernát nem szónokként, hanem oktatóként – mindig is ennek érezte magát[10] – szól. A szöveg első, tényleges propagandisztikus kijelentései ugyancsak ebben a szakaszban olvashatók (i. m. 4–5. o; vö. Alexander 1915a). Anglia a világ kalóza, aki tolvaj módjára mindenkor más nemzetek leigázásán munkálkodik szerte a világban. A hódítás és rablás tette az angol nemzeti karakter uralkodó vonását gőgössé – Alexander szerint (uo. 4–5. o.). Ebben a részben jelenik meg a szerencsétlen, a bajban elhagyatott és gyönge Magyarország képe is, mely jól ismert retorikája lesz a Trianon utáni Magyarország minden politikusának, és egyben kiindulópontja illetve táptalaja a történészek *népnemzet versus politikai nemzet* szellemtörténeti vitájának. Most idézett, számtalan kérdést felvető provokatív sorait bármelyik politikus megirigyelhette volna a múltban és a jelenben egyaránt: „*A nemzeti összetartozás érzése fent és lent egyaránt gyöngült. Az idegennek kultusza megtalálta undok szövetségesét a saját magunk lekicsinylésében. A művelt Nyugatról mindig úgy beszéltünk, mintha mi volnánk a műveletlen Kelet. Úri büszkeségünk már-már veszendőbe ment; nem tudtuk, mire legyünk büsz-*

[10] „Vallomás" című írásában külön beszél arról, hogy már 13 éves korában – igazgatói utasításra – tanította egyik osztálytársát. Kora ifjúságától kezdve világos volt előtte, hogy melyik hivatást válassza (Alexander 1910/2012: 7). Több évtizedes oktatói és tudományos munkásságát ma a szakirodalom *úttörőként* és *alapítóként* jellemzi (lásd Kiss 2012: 167; Somos 2004: 106). Alexander ezen önmeghatározása is oka lehetett annak, hogy tudományos munkásságát évtizedeken keresztül kizárólag oktatói tevékenysége felől értelmezték. Ennek jelentőségét-fontosságát a szakirodalom ma sem mulasztja el egyszer sem felemlíteni (például Perecz 2005: 117; Gábor 1986: 204–216; Szirmai 1920: 79–80; Hanák 1993: 79; uő. 1990: 83; Sebestyén 1934; Szemere 1941: 395–397).

kék. A fölburjánzott nemzetközi bűnöket hamar elsajátítottuk, a könnyű gazdagodásért való hallatlan versenyt, mely gazdasági becsületünket kikezdte, az ostoba fényűzést, a kicsapongó életet, a lét igaz érdekeinek lenézését. Hiszem, hogy ez a rothadás nem támadta meg a nemzet velejét, de a védekező, életfenntartó erők ellenhatása nem nyilvánult meg kellő hévvel" (i. m. 5. o.).[11] Az idézet bizonyos értelemben megtévesztő. A propagandisztikus vonásokat mutató szövegrész alaposabb vizsgálata teljesen más konzekvenciák levonásához vezet. Az idézetben egy felsorolás olvasható, amely nem retorikai fogás – bár kétségtelenül vehető annak is –, hanem egy némileg diabolizált, de tudatos nyomatékosítás arra vonatkozóan, hogy milyen társadalmi és kulturális differenciálódás uralkodott Magyarországon a háborút megelőzően Alexander Bernát szerint. Ezek a tendenciák a Deák Ferenc[12] politikai nemzet- (vö. Hermann 1977: 45), és még inkább az Eötvös József[13] „államfilozófiai koncepcióját" osztó (vö. Zóka 2011: 192) jeles kultúraszervező Alexander (Bretter 2004: 286) szemében egyenesen bűnökként hatottak. Olyan koherens bűnökként, amelyek a boldog békeidők korszakának kulturális kibontakozását voltak hivatva összezúzni. Amikor tehát beszédében e romboló tényezők ellen határozott állást foglal, azt annak a kulturális kibontakozásnak a védelmében teszi, melynek ő maga is részese és előmozdítója volt egész életében.

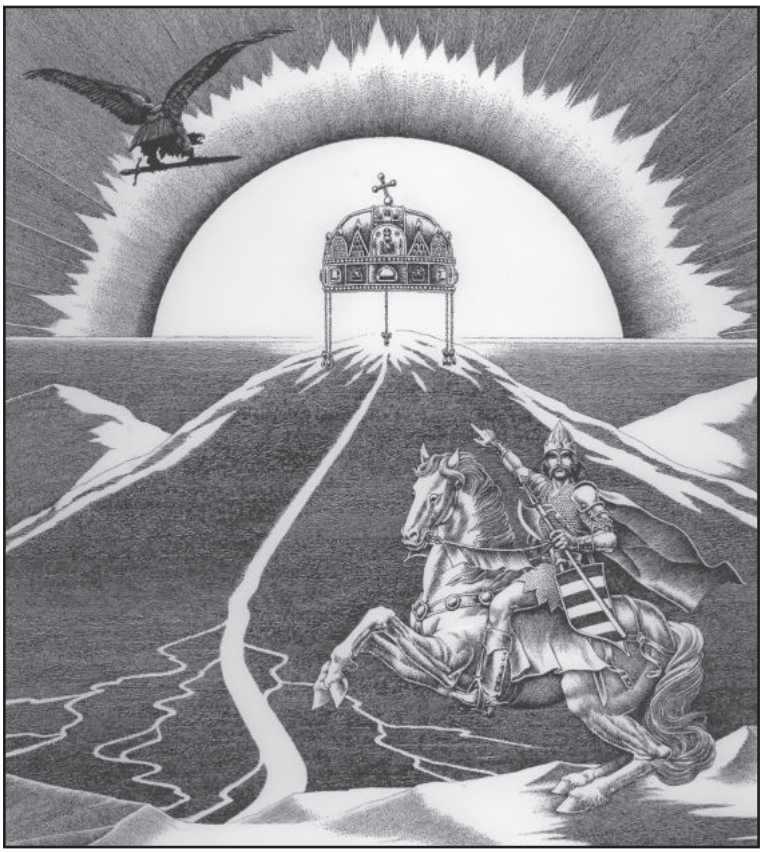
Gondolatmenetének megértéséhez szükséges megjegyeznünk, hogy Alexander Bernát világképe az eötvösi államfilozófiai elmélet tételezése mellett ezer szállal kötődött a deáki politikai nemzet fogalmának tételezéséhez, és ebből indult ki a fent idézett társadalom- és kultúrkritikája kapcsán is. A *politikai nemzet* fogalma inkább a területi, jogi és politikai kapcsolatokra alapozott, mintsem a nemzetiségi/vérségi és nyelvi összetartozásra. Egyed István szavaival: „Mikor mi a háború előtti politikai nemzetről beszéltünk, habár ennek a politikai nemzetnek a kereteit akkor a magyar állam kiterjedése adta meg, sohasem gondoltunk arra, hogy csak területi összetartozandóságról, csak közös állampolgárságról lenne szó. Ennek a fogalomnak egy bensőbb erkölcsi tartalmat akartunk adni és abban a meggyőződésben voltunk, hogy ebben a politikai nemzetben közös lelkiség él, amely lelkiséget nem a határok determinálják, és amely nem szorítkozik az azonos fajúakra és anyanyelvűekre" (Egyed 1939: 20.). A felfogás durva leegyszerűsítése szerint a magyarság olyan politikai egységet képez a Kárpát-medencében, amelyet a nemzetiségekkel együtt kialakított ezeréves együttélés formált megbonthatatlan közösséggé, és ezt a közösséget akarja most kikezdeni a külföldről beáramló bomlasztó eszmék okozta hanyatlás. Ennek fényében vizsgálva Alexander szavait, kell továbbgondolnunk imént idézett felsorolásának elemeit.

A nemzeti összetartozás hiánya, idegenek (szokásaik és kultúráik) kultusza, széthúzás, önbizalom hiánya, műveletlenség-tudat, nemzeti büszkeség hanyatlása, könnyű (korrupt módon történő) gazdagodás, becstelenség, fény-

[11] Hasonló gondolatokat huszonöt évvel később Hóman Bálint fogalmazott meg szintén az első világháború kapcsán (Hóman 1938 és uő. 1942).

[12] Szemere Samu szerint Alexander Bernát politikai ideáljai egész életében Széchenyi és Deák voltak. Erre vonatkozóan lásd Szemere 1941: 418.

[13] Eötvös József személye és munkássága mindig sokat jelentett Alexander Bernát számára. Lásd például Alexander 1915c/2012: 296.

Mosonyi Kiss Gusztáv grafikusművész alkotása a korábban tervezett Magyar Hüperión számára

űzés, kicsapongó élet és a lét érdekeinek lenézése. Ezek a bomlás – vagy Alexander szavaival élve a „rothadás" – tünetei, melyek élősködő módján akadályát képezik az egészséges közösségi létnek, és amelyeket éppen ezért ki kell gyomlálni a nemzet testéből. E munkára azonban csak a háború képes. A háború az egyedüli tisztító erő, amely képes a magyarságot visszatéríteni az erkölcs útjára az okozott pusztítások és szenvedések hosszú láncolatából. Az idézet adekvát értelmezése megmutatja, hogy nem kizárólag egy a korban szokásos retorikai fogás alkalmazásáról kell beszélnünk a fent idézett szövegrész esetében, hanem egy a politikai nemzet fogalmán alapuló világképről. E sajátos világkép filozófiai, közelebbről etikai és pedagógiai gyökerű. Az előadás további részében olvasható, hogy az egymásrautaltság érzésében a *hit* és a *bizalom* etikai értékei lesznek az első lépések a tisztulás hosszú útján (i. m. 5. o.).

Folytatva a hadi beszéd első részének gondolatmenetét, szükséges a borzasztó megpróbáltatások közepette is rendíthetetlenül a háború *nevelő* hatásában hinni. A hit erőt fog adni a további harcokra, és az egymásrautaltság újra megerősíti majd a győzelembe vetett bizalmat (uo.). Ezért (is) kell a háború minden megrázkódtatását és szenvedését elviselni, és további áldozatokat hozni a harcok folytatása és a győzelem érdekében. A háború tisztító hatással lesz a társadalomra. Erre szükség is lesz, mert a hosszan tartó békeperiódus a hanyatlás magvait ültette el a nemzet szellemében – sugallja. Az első rész a hit és a bizalom szerepének felértékelésével zárul. Azonban a hit meggyőződés kérdése, a meggyőződés viszont evidenciák felmutatásával lehetséges. A háború történeti bemutatása ehhez kevés. A hit tételezésének megalapozására van tehát szükség. Ahhoz, hogy alaphoz jussunk, viszont „magasabb álláspontra kell emelkednünk", amilyen a háborúk példáin való okulás keresése (i. m. 6. o.). A történeti praxisból levont konzekvenciák eszerint csak arra voltak alkalmasak, hogy a háború és annak okozataként megmutatkozó megpróbáltatások tényében egy kauzális, azaz nem előjelek nélküli sorsesemény következtében beálló problematika körvonalazódjék, amely ek-

képp egyszerűsíthető: a jelenlegi háborúra nem voltunk felkészülve. Az váratlanul ért minket, mert nemzetünk közössége gyenge és megosztott volt. Egy háborúban viszont nem lehet gyenge és megosztott társadalommal helytállni. Fel kell hát mutatni a háború pozitív, közösségformáló szerepét (ami nem csupán a fenti negatív felsorolás antitézise, hanem – mint azt a továbbiakban szeretnénk láthatóvá tenni – a társadalom életében lejátszódó belső folyamat), hogy ennek birtokában illetve a hit és a bizalom segítségével helytállhasson a nemzet az elkövetkező küzdelmekben. Ehhez a történeti háttér nem megfelelő alap. *„Az európai fejlődés nagy fázisait kell tekintenünk"* (i. m. 6. o.). Szükséges tehát egy történetfilozófiai álláspont előtételezése. Ennek révén új tárgyalási horizont kerül bevezetésre az előadásban.

A folyóhasonlat, avagy az európai fejlődés nagy fázisai

„Modern kultúrai fejlődésünk hasonlít a nagy folyókhoz, melyek sehol meg nem szakadhatnak, de néha nagyot fordulnak, hogy azután nagy erővel egyenes irányban tovább haladjanak" (i. m. 6. o.). Alexander szerint ilyen fordulatot hozott az európai kultúra[14] fejlődésében[15] a 17. század. Nemcsak szellemtörténeti, hanem történetfilozófiai és filozófiatörténeti szempontból egyaránt kiemelkedően fontosnak tartja a történelem eme rövid periódusát. Ő tekinthető a filozófiatörténet hazai meghonosítójának (Perecz 2005: 117; vö. Szemere 1941: 402). Látható lesz, hogy a természettudományok – például a matematika és a fizika – kiemelkedően fontos szerepet foglalnak el gondolkozásában. E tudományok a korszak kerekének csendes mozgatói. Olvassuk: míg „a 16. század a tomboló mámor, addig a 17. a csendes optimizmus korszaka volt" (Alexander I: 28). De mi is történt a csendes optimizmus korszakában, ami ennyire különleges Alexander Bernát számára? Ebben a században Nyugat-Európából kiindulva a keresztény világfelfogást hosszú évszázadokon át betöltött centrális helyéről fokozatosan perifériára állítják a tudományok. Az élet legfőbb eszményévé az *elméleti tudás* és a *tudomány*

[14] Amikor a tanulmányaiban Alexander Bernát kultúráról vagy filozófiáról beszél, azon specifikusan görög eredetű európai kultúrát ért. Az *Optimismus és Pessimismus* című kiadványában kifejtett véleménye szerint Indiában és Kínában megtalálhatók ugyan a görög filozófia által felvetett kérdések illetőleg világszemléletek alternatívái, „de ezeknek hatása a mi műveltségünkre és gondolkodásunkra elenyészően csekély, és ha esetleg nagyon figyelemre méltó alkotásokat hoztak is létre, mi nem vettünk tudomást róluk" (Alexander I: 4). „A mi kérdésünk az: milyen felfogások indultak ki a mi occidentális fejlődésünk köréből, és éppen ezért először azt a kérdést kell felvetnünk, milyen módon ítéltek a görögök a világ és az emberi élet értékéről" (uo.).

[15] Szeretnénk felhívni a figyelmet Perecz László idevágó gondolataira. Szerinte Alexander Bernát: „Kanti középpontú filozófiatörténeti működésének hátterében ugyanakkor, figyelemre méltó módon, alapvetően a pozitivizmustól befolyásolt filozófiafogalom húzódik meg" (Perecz 2005: 117). A szerző Perecz véleményével részben egyetért, ugyanis lehetséges egy ilyen olvasat, és hajlik ennek elfogadására. Ám ennek ellenére szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az életmű több pontján is felmerül határozott pozitivizmus-kritika. Alexander pozitivista szemléletének alátámasztására a tiszteletére készült emlékkönyvben olvasható „Vallomás" című beszéd utolsó előtti bekezdését (Alexander 1910/2012: 10–11) említi leggyakrabban a szakirodalom (Gábor 1986: 40), azonban e szakasz alapján más, árnyaltabb következtetések is adekvátan levonhatók (lásd Kiss 2012: 164–166 és 171–172). Utóbbi helyen Kiss Endre meggyőzően bizonyítja Alexander Bernát úgynevezett negatív pozitivizmusát. Ez a sajátos filozófiai irány és értelmezés – részben – a „rendszerfilozófia" és a „pozitivizmus" szimbiózisaként is felfogható (lásd Kiss 2004). Hanák Tibor úgy véli, hogy Alexander pályájának csupán kezdetére volt hatással a pozitivizmus (Hanák 1993: 72).

válik. A tudomány legtökéletesebb típusát – mondja Alexander – a matematika, az asztronómia és a fizika alkotja.[16] A tudást ebben a korban a legfontosabb ügynek, a legfőbb boldogságnak tekintik.[17] Szavait idézve: *„A praktikus angol Bacon a tudást gyakorlati haszna miatt isteníti, de ő sem a kis anyagi érdeket, hanem az embernek a természet fölött való uralmát tartja főczélnak. Descartes és Spinoza mindenről lemondanak, hogy a tudásnak élhessenek, de ők bármily nagyok, nem kivételek, bennük csak hangosabban szólal meg, ami áthatja az egész korszakot, azokat, kik a kort vezetik. Mi alig tudjuk elképzelni azt a büszkeséget, azt a gyönyörűséget, mely az emberek lelkét átjárta, midőn a tudomány végtelen óceánját fölfedezik és oly viharos menetben bejárják"* (i. m. 6–7. o.). A 17. századról kissé regényes formában kifejtett gondolatai más munkáiban is megtalálhatók. A már többször hivatkozott *Optimismus és Pessimismus* című kiadványában így beszél a korról: „A 17. században még nagy nyomás van; de az értelem szabadsága fényes kilátásokat nyit és legközvetlenebb boldogságot ad. Tudni a dolgokat, ez már magában véve nagy boldogság; az igazságot megállapítani valami, ami hasonlít a keresztény mennyországhoz, a zsidó Kánaánhoz" (Alexander I: 28). Ám nem siklik tova a tudás századának hiányosságai felett sem. *„E mellett minden egyébnek csökken az értéke, főleg miután az új tudomány gyakorlati alkalmazásának haszna épp oly hatalmas, mint a szellemi látókör végtelenségén érzett dagadó öntudat. (…)*[18] *A 17. század emberei úgy érzik, hogy velük kezdődik a világ, és innét van, hogy nekik, kik oly nagy fejlődést indítottak, semmi érzékük sincs a történeti fejlődés és a múlt kultúrái értéke iránt. A nagy fénynek megvannak a maga árnyékai"* (i. m. 7. o.) – mondja első hadi beszédében, valamint egy másik helyen: „A 17. század lerontja az utolsó korlátokat is. A hatalmak nem legyőzhetetlenek, ezt mondják; mi fel fogjuk világosítani az emberek gondolkodását és akkor széjjel fogjuk törni a béklyókat; hiszen csak egy pár zsarnok van és millió ember, aki rabszolga" (Alexander I: 28).

Ennek ellenére Alexander Bernát üdvözli a 17. század gyakorlati eredményeit, közöttük is legelsősorban azt, hogy a tudás lett az emberi élet megváltójává. Gondolkozásában a tudás akarása és terjesztése a fölvilágosodás kizárólagos céljaként és eredményeként jelenik meg. *Pozitív világtudásában*[19] a fölvilágosodás századainak sötét oldaláról, mint a keresztény ideák megvetéséről és üldözéséről, vagy az egyenlőség guillotine-nal szabott mércéjéről bár tudomást vesz és elítéli azt, de a tények valahol mégis megtagad-

[16] Alexander Bernát felvilágosodás értelmezésének hátterét terjedelmi okokból nem tesszük alaposabb vizsgálat tárgyává. Ennek kutatásához a szakirodalomból Ernst Cassirer művét ajánljuk (Cassirer 2007: 19–59).

[17] A tudományok előretörésének részletes leírását Descartes kapcsán Alexander Bernát egy másik munkájában tárgyalja. Lásd Alexander 1893a/2012: 86–89.

[18] A szerző által kihagyott részben Alexander Bernát a középkori ember tudományfelfogását hasonlítja össze a 18. századi emberével. Szerinte, míg az előbbi vitatkozik, addig az utóbbi bizonyít. E szemléletet vö. Cassirer 2007: 23–24 és 31–35.

[19] A kifejezést a szakirodalomban Kiss Endre eleveníti fel és használja először (Kiss 2012: 168). Ha jól értelmezem, Kiss ezzel a fogalommal köti a kor pozitivizmusához Spinoza értelmezése nyomán Alexander Bernát tudományfelfogását. Alexander azzal argumentál – állítja Kiss –, hogy Spinoza korában a pozitív világtudás révén olyan folyamat indult el, melynek során a tudományos érdeklődés alapvetően megváltozik, amennyiben annak „súlya" a „világ irányában mozdult el" és minden más tudásformát háttérbe szorít. A fogalom használata véleményem szerint is indokolt, amennyiben elsősorban Alexander kései filozófiájára kapcsán alkalmazzuk és nem kizárólag annak egészére (vö. Kiss 2004).

tatnak a tudás fényének homályában. Alexander Bernát jellegzetesen a 20. század aktuális problémáinak és a kor tudományosságának tükrében értelmezi a fölvilágosodást. Talán nem állunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy a filozófus a korának oktatáspolitikájában és iskolarendszerében észlelt problémákat a 17. és a rá következő századokra vezeti vissza. Ezt látszik bizonyítani a tárgyalt mű vonatkozó szövegrésze is (i. m. 8. o.).

Folytatva előadásának elemző bemutatását, a 17. és a 18. században lejátszódott események lehetővé tették, hogy a tudás addig tömegek előtt elzárt szentélye immár mindenki előtt nyitva álljon, ám a lehetőséggel máig nem élt megfelelően az emberiség, bizonyítja ezt az elégtelen oktatási rendszer.[20]

A tudás útján hamarosan új államforma, a kultúra állama születik meg Európában (vö. Alexander I: 38). Az emberiség az eddig elért eredményeket nem az „elméleti természetéből", hanem az *akaró* és *cselekvő erő* életre hívásával, azaz egy irracionális elem, az *akarat* segítségével érte el. Alexander Bernát e korai beszédében az akaró és cselekvő erőt magával az akarattal hozza analógiába. Ezt az akaratot – mint beszéde legvégén maga a filozófus levezeti (i. m. 22. o.) – a fölvilágosodás eszméje szülte, amely viszont a tudomány eszméjének köszönheti létét. Végeredményben tehát a tudomány eszméje volt mindennek a kezdete és ama mozgatórugója, mely azután afficiálta a fölvilágosodást.

Ám ez az akaró vagy cselekvő erő véres tettekbe fúl, nemcsak a múltban és az I. világháború idején, hanem a jelenben is. Az akaró és cselekvő erő kezdetektől fogva infernális formában realizálódott – s nemcsak a tömegekben –, erről azonban Alexander Bernát első háborús beszédében inkább hallgatott, mintha nem akarta volna észrevenni. A ma gondolkozója joggal vethetné a múlt jeles polihisztorának szemére, hogy felvilágosultunk, de mi szükség volt erre? A fölvilágosodás kora óta a terror és a pusztítás lett mindmáig az emberiség legönkifejezőbb formája. A múlt tényei és értékei egyaránt a *technikai haladás* máglyáin lettek föláldozva, melyet kódexekkel és egyéb régi könyvekkel, valamint a tárgyi világ régi szentségeivel táplálunk. Bár kultúrái fejlődésünk nem érte még el a világ minden szegletét, ahová tanaink eleddig nem törtek utat, oda gyújtóbombáink már igen.

Alexander Bernát szerint, ha elfogadjuk, hogy a 18. század az értelmi felvilágosodás kora volt, akkor a rákövetkező század *az akarat, a cselekvés és az óriási vállalkozások* kora. Szavait felelevenítve: *„Ez a század látta elején Napóleon lángelméjének tetteit,[21] közepén a nagy forradalmakat, majd Németország, Olaszország egyesítését; ennek a századnak az emberei a legbátrabb és legkitartóbb utazók; a tudománynak gyakorlati alkalmazásai oly merészek, hogy egy görög ember legnagyobb phantasiája még elképzelni sem tudta volna. Ez a század szülte a szocialismust[22] és a szoczialis törvényhozást. Csak a művészetben nem mérkőzhetik előbbi századok-*

[20] A 18. századról írtakat vö. Alexander 1915c/2012: 272–275. Alexander a *Magyar filozófiá*ban teljesen más megközelítésben tárgyalja a korszakot. E művében a hangsúly a század nemzeti ébredésén lesz, ellentétben az *Optimismus és Pessimismus* című kiadvánnyal, ahol a hangsúly a két felfogás különbözőségén van. Itt, hadi beszédében, a század nevelő hatását emeli ki, és saját schopenhaueri akaratfölfogását állítja előtérbe.

[21] Napóleon és a forradalmak megítélése is sokat változott az előző lábjegyzetben említett előadás óta. Vö. Alexander I: 36–37.

[22] A szocializmus megítéléséről lásd Alexander I: 41–42.

kal, és a tudomány egészben véve mégis gyakorlatibb irányú, talán az orvosi tudományok haladása a leghatalmasabb. Mindez megerősíti azt a gondolatot, hogy az akarat a század uralkodó vonása" (i. m. 9. o.). Az akaraté, amely a filozófiában legmarkánsabban Arthur Schopenhauer gondolkozásában jelenik meg.[23] Alexander Bernát filozófiai narratívái többségében valamilyen módon visszatér Schopenhauerhez.[24] E tényt igazolni látszik, hogy gondolkozására – Kant mellett – Schopenhauer volt a legnagyobb hatással. Háborús beszédében ennek ellenére alig egy mondat erejéig foglalkozik a nagy filozófussal. Schopenhauer nevére csak ellenpólusként van szüksége a század utolsó évtizedeinek kritikai bírálatához. A 19. század vége ugyanis már híján van az akaratnak. Hogy ehhez közе volna Schopenhauer filozófiájának, arról most nem beszél. A 19. század iskolarendszeréből – amellyel e helyütt kritikája elsősorban foglalkozik – teljesen hiányzik az akarat. De nincs már akarat a hivatali pályákon sem, amely emberek százezreiből kiszítta az akarat erejét – mint mondja (i. m. 10. o.). Szükséges újra az akaratra nevelés, mert az iskolarendszer jelenleg a 18. század jellegét hordja magán.

A 19. századot nem mindig látta ilyennek Alexander Bernát. Évekkel a nagy háború előtt jóval kritikusabb hangon beszélt róla. A változásokat nem áll módunkban részletekbe menően felvázolni, e helyütt inkább csak jelezzük. Korai előadásában kifejtett véleménye szerint a 19. század embere kiábrándult a 18. század optimizmusából. „A remények nem teljesültek" (Alexander I: 29). Hiába vágták le XVI. Lajos fejét, hiába irtottak ki nemesi családokat, hiába üldözték az egyházat és akarták kiküszöbölni a vallási értékrendet,[25] az élet mégsem lett könnyebb vagy jobb, jottányit sem. Mint mondja: „A 19. század tényleg a pessimismus korszaka, és ez a pessim. annál sötétebb, mennél derültebb volt az optimismus a 18. században" (Alexander I: 29–30). Ami változatlan maradt, hogy korábbi előadásában is Schopenhauer filozófiájából építkezik. Szemében a 19. század története egészében igazolni látszik a nagy pesszimista filozófiáját. Látható, hogy hadi beszédében az akarat, míg korábbi előadásában a pesszimizmus felől értelmezi a kort. Schopenhauer filozófiája valamilyen formában egész filozófiai-filozófiatörténeti működését végigkíséri. Teljesen sohasem adja fel azt, bár egy év múltán már a schopenhaueri akaratfilozófia és cselekvő erő ellenében a *cselekvő gondolat*ról beszélt.

„Mi lesz már most a 20. század jellege, illetőleg mutatkoznak-e jelek, hogy valami új mozzanat merül föl az európai fejlődésben" (i. m. 10. o.) – vetődik föl az újabb alexanderi kérdés. Láttuk, hogy a 18. század a tudást produkálta, mert át akarta alakítani az életet. A tömegekhez szólt, azokat világosította föl. A 19. század a tetterő százada volt, hogy a fölvilágosodás, mint új tudomány eredményei segítségével a föld arculatát megváltoztassa az emberi élet javára. A 20. század ezzel szemben a reakció százada lesz. Az elmúlt két század produktumainak reakciója és valami sokkal több. Mit jelent ez? A történeti kontextusok vége felé haladva Alexander elmondja, hogy

[23] A Népszerű Főiskolai Tanfolyam szórólapjából tudjuk, hogy Alexander Bernát a háborút megelőzően több előadást tartott az akaratról a központi egyetem kupolatermében, 1904. január 18., 25. és február 1., 8., 15., 22-én (lásd Alexander 1904).

[24] Lásd Schopenhauer értelmezését Gardner 2006: 375–421.

[25] A fölvilágosodás vallásellenességét Alexander jól illusztrálja az *Optimismus és Pessimismus* című kiadványában (Alexander I: 39).

a felvilágosodás kora túlságos nyomatékkal művelte az értelmet/észt, aminek eredményeként a gondolkodást lapossá, az életet szárazzá, a cselekvést merevvé tette. A történeti élet egyik sajátossága, hogy az új princípiumokat a végsőkig kimeríti, ezzel készítve elő a változás talaját. A 19. század – mint fentebb olvasható volt – az óriási változások korszaka. E korszak új értéke és vezérelve az akarat, a cselekvés princípiuma volt. A beszéd e szakaszában látszólag különválik a cselekvő erő az akarattól, ám szakadásról nem lehet beszélni, mert a filozófus továbbra is együtt, *ad analogiam* használja a két fogalmat. A század embere eme (két) princípiumot, amellett, hogy céltalanul *ad extremum* hajszolta és teljes egészében saját életideáljává avanzsálta, egyidejűleg majdnem minden korábbi metafizikai és etikai princípiumától megszabadult. *„Az akarat bizonyára a legnagyobb erő a szellemi világban, de korlátlan szabadságában épp úgy ronthat, mint alkot. Az akaratnak az a korlátja pedig, mely megóvja a rontástól, az erkölcs. Ki merem mondani, hogy a 19. század, megrészegedve az akarat műveinek nagyságától, épp ezt a korlátot rongálta"* (i. m. 11. o.). Rövidesen körvonalazódik tehát a válasz a bekezdésben idézett kérdésre: a 20. század feladata az erkölcs és az erkölcsi értékek helyreállítása lesz a filozófiai gondolkozás segítségével (vö. Alexander 1915d/2012: 302). De mint a filozófiában jártas olvasó megszokhatta, a dolog nem ilyen egyszerű, itt sem. Nem elég kimondani egy tételt, azt szükséges bizonyítással ellátni, majd pedig igazolni, annak ellenére, hogy a tisztelt olvasó és a 21. század embere számára az előbb idézett sorok már tényszerűek. Számunkra az elmúlt korszak keserű emlékezetet fölidéző történeti tényei igazolták a 19. század szülte etikai válság elmélyülését. E válság egyik felismerője, annak idején, Alexander Bernát. Ő maga bevallja: *„Jól tudom, hogy midőn ezeket mondom, veszedelmes talajra lépek"* (i. m. 11. o.). Az akarat kultusza oly erős, ha teóriáját történeti érvekkel magyarázza, prédikációval vádolják. A történet sajátossága, hogy tényei az interpretációs lehetőségek és általában a konzekvenciák kimeríthetetlen bűvös szelencéje, melyet mindenki saját kedve szerint nyitogathat. Ám nem erkölcsi mozzanatok mozgatják a történetet, hanem szenvedélyek, érdekek és – némi gúnnyal jegyzi meg Alexander – talán az értelmi belátás is (i. m. 12. o.). Aki a történetet és a világ működését megfigyeli, egybehangzó tényeket talál az erkölcsi szempont teljes mellőzéséről. A tünetek legmarkánsabban a gazdaság és a politika területén figyelhetők meg. A gazdasági élet terén a *laissez faire* elve a korlátlan kizsákmányoláshoz és elnyomáshoz vezetett. Ez az uralkodó elv azonban korolláriumszerűen implikálta a szocializmus eszméjének születését, mely a modern társadalom végleges kettészakadásához vezetett. A politikában még rosszabb a helyzet. Ott az etikai szegmens különválasztatott, majd kiküszöböltetett a cselevésből. Az egyéni becsület és a politikai morál nem fér többé össze. A politika színterén farkastörvények uralkodnak. *„Hirdetik, hogy valaki mint egyén lehet kifogástalanul becsületes ember, de mint politikus hazaáruló, gazember vagy őrült. Ha még felébb emelkedünk és a nemzetközi politika viszonyait nézzük, a közönséges erkölcs elveinek jóformán teljes mellőzését találjuk. Az erősebb diktálja, mit tekintsünk jognak"* (i. m. 13. o.). A hazugság, a csalás és a rágalmazás megengedett, sőt elvárt a politikában. De nem mérgezi-e meg ez annak a nemzetnek

„Az iskolákból az erkölcsi nevelés hiánya következtében tudatlan, megvezethető emberek áramlanak az életbe, akiket azután a világpolitika saját céljaira marionett bábukként mozgat".

lelkét, melynek javára szolgált? Alexander Bernát a feltett kérdés után kitér az *individuális élet* bírálatára.

„Idáig nem szóltam semmit az egyesek életéről. De nem tapasztaltuk-e rémülettel, hogy a modern fejlődésben oly individualismus kap lábra, mely a nagy közösségek összetartó erejét rendkívül csökkenti"? (I. m. 14. o.) Kifejti, hogy az individualitás a közösségtől mindig csak kapni akar,[26] de cserébe semmit sem nyújt. Mindig azt keresi, hogyan vonhatja ki magát a közkötelességek alól. Ám ez nem minden. Az egyéni élet tisztasága és tisztessége is avult előítéletté kezd válni. Az akarat filozófiai eszménye immár individuális síkon értelmeződik, és a „hogyan vigyem keresztül az akaratomat mások akaratán" elvének segítségével artikulálódik. A 19. század végének tipikus alakja a stréber, akinek szemében az erkölcs helyét a büntetőtörvénykönyv foglalta el (i. m. 14. o.). Felfogásában a háború alkalmat ad az individuális érdekek meghaladására (egy kollektivista alapon tételezett nemzetfogalom posztulálása érdekében és annak javára), továbbá a közösség önértékének kinyilvánítására, illetőleg a közösségért történő önfeláldozásra is.[27] *„(…) ez a háború nemzeti erőnk új forrása lehet"* (Alexander 1915d/2012: 302) – mondja máshol. A történeti s ezen belül különösen a háborús kataklizmáktól minden tekintetben az individualizmus háttérbeszorulását, illetve a nemzeti kultúra megerősödését és előretörését várja. Álláspontja e tekintetben a háború előrehaladtával csak radikalizálódott (lásd Alexander 1917/1919: 77–80).[28]

Mit tehetnénk az individualizmus fent vázolt tünetei ellen – körvonalazza kérdését a továbbiakban. Itt hárul megkerülhetetlenül fontos szerep az iskolákra és az iskolai nevelésre. Az iskolákban az erkölcsi nevelés segítségével az értelmi nevelést kell a helyes irányba terelni. *„Hiszen az értelem helyes és kellő használata is egészen az akaraton fordul meg, épséget, egészséget csak ez tud adni a léleknek"* (i. m. 15. o.). A 20. század feladata tehát akképp körvonalazódik, hogy újra erkölcsivé kell formálni az akaratot az élet minden területén. A feladat nem lehetetlen – állítja csendes optimizmussal. Tudatos ráhatás segítségével a történeti fejlődést és az emberek együttes cselekvését is elő lehet irányozni. Nem szabad lemondani a nemzetek életéről. „A nemzet olyan, mint a tenger: mindig együtt van, hatalmas folytonosságban" – írja korábban (Alexander 1893b/2012: 115). Az emberhez hasonlóan a nemzetnek is van élete és célszerűsége. A nemzetek életakarata teremti meg azokat a szükséges eszközöket, melyekkel életüket fenntartják és fejlesztik. Azok a nemzetek, melyek erre mégis képtelenek, halálra vannak ítélve.

De volt-e haszna e hosszú kitérőnek? Rövid alexanderi konklúzióban összegezve igen, mégpedig az, hogy bizonyítást nyert: az erkölcs veszendőben van, és ha a 20. század vonatkozásában valamilyen föladatról beszélünk, akkor az csakis az erkölcs megmentése és reneszánsza kell legyen. *A cselekvő tetterőt erkölcsi cselekvő tetterővé kell adaptálni*. Habár explicit módon nincs a szövegben, de implicite sejtetni engedi: ha a nagy háborúnak valamilyen értelmet kell

[26] „A háború filozófiájáról" című beszédében fokozza individualizmusellenes álláspontját. Lásd Alexander 1915b/1919: 27.

[27] Közel azonos konzekvenciát vont le Somos Róbert is „A cselekvő gondolat" című Alexander beszéd rövid elemzésekor. Lásd Somos 2004: 105; valamint Gángó 2011: 125.

[28] Olyannyira, hogy az 1915-ben íródott „Magyar filozófia" (Alexander 1915c/2012) is részben ennek a tendenciának köszönheti létét. E munkájában külön kitér az egyén és a társadalom egymásra ható kapcsolatának szerepére-jelentőségére (Alexander 1915c/2012: 289–290).

tulajdonítani, az csakis az erkölcsi élet újbóli felvirágoztatása. Hogy a vészjósló gondolatok pusztába kiáltott szavak voltak, és hogy a háború után csak a vérengzés és megaláztatás tudata maradt, mely újabb háborút szült, azt a büszke 20. század, az emberiség történetének máig legsötétebb korszakában lezajlott történeti események igazolják.

Hogyan tudná a filozófia fölvirágoztatni a 20. századot? Alexander beszédének utolsó szakaszában adja meg a választ: a cselekvő erő segítségével, annak erkölcsivé formálásával a fent vázolt módokon, elsősorban az iskolai nevelés segítségével. A cselekvő erő, az akarat *képes* erkölccsé formálódni. Azzal, hogy történetfilozófiai kitérőjének egyik gyenge, ennek ellenére logikailag szükségszerű pontja a schopenhaueri akarat vagy cselekvő erő fogalmának továbbgondolása, ő maga is tisztában volt, ezért hagyja el hamarosan, és dolgozza ki helyette a *cselekvő gondolat* illetve *idealizmus* elvét, amelyek kifejtése azonban túlságosan szétfeszítené tárgyalási keretünket, ezért csak megemlítettük.

A háború szerepe az erkölcsi újjászületésben

Előadásának harmadik, befejező részében Alexander visszatér fő kérdéséhez, a háború nemzetnevelő szerepéhez. Ekkorra már kizárólag az előző részben meghirdetett „erkölcsi újjászületés" érdekli. Gondolatait teljesen e köré csoportosítja. Véleménye, hogy három tekintetben fontos a háború nemzetnevelő szerepe az erkölcsi újjászületésben. *„Az első az akadályok eltávolítása, a második az emberi élet igaz értékeinek fölismerése, a harmadik e fölismerés gyakorlati érvényesítése"* (i. m. 16. o.).

Az első akadály az erkölcs regenerálódásában *a megszokás hatalma*. A megszokás ellen kizárólag a nagy *élmények* használnak, az olyan élményeké, mint a háború. A háború fölforgatja valónkat, és kiragadva a mindennapi életből a lét nagy kérdéseivel állít szembe. A háború megrendíti lábunk alatt az addig szilárdnak vélt talajt. Fölkelt nyugalmas bizalmunkból, és az emberi erő, a hatalom és az élet véges voltára és semmisségére emlékeztet. Visszavezet a lelkiismereti és létkérdésekhez. *„Mik vagyunk? Mit érünk?"* (I. m. 17. o.) Nincs senki, aki a vészterhes időkben fel ne ismerné, hogy csak a nemzet halhatatlan, az egyén csupán benne élhet, tőle kapja erejét, és őt tartozik szolgálni.

A háború megmutatja az ember igazi arcát és az igazi valóságot. A háborúban nincs több illúzió. Minden addigi politikai machináció és civakodás álomként tűnik fel a háború okozta ébredés következtében. Az előadás végén a propagandisztikus kijelentések újra gyakoribbá válnak. A franciák és az angolok, akik örömmel nézték a Monarchiában folyó politikai civakodásokat, most védekezésre kényszerülnek és az áldozat képében tetszelegnek. Lehullt róluk az álarc. Pusztításuk nyomán föltárul a világ igazi képe. De az ellenségek révén megmutatkozott az igazi, testvéri szövetség is. A harc megmutatta Európa nemes oldalát. *„Magunkat is jobban ismerjük. Tudjuk, kiket becsüljünk, kik mutatkoztak férfiaknak, kikben lakik odaadás"* (i. m. 18. o.). A nemzet háborús erőfeszítéseinek egyéni támogatásával nemcsak a nemzet léte menekülhet meg, hanem a tettek révén elévülhetetlen kincset is halmozhatunk föl lelkünkben – állítja Alexander. Melyek lennének ezek a kincsek? A gyűlölet háborújában[29] a közösség újra egységes, az egymásért való odaadás

[29] Az első világháború megnevezésére Alexander Bernát gyakran használta ezt a jelzőt más műveiben is. Lásd Alexander 1915a: 7. (E művet Somos Róbert is idézi. Somos 2004: 103.)

újra kikezdhetetlen egységet képez. Az emberi természet azzal, hogy a maga valójában megmutatkozik, a küzdelemben legjobb oldalait mutathatja meg. A szolidaritás eszméje, amely korábban csak a pénztárca kinyitását jelentette, valódi együttérzéssé és segítséggé válhat. A jótékonyság, azzal, hogy önmaga egész valóját fárasztja, mások szenvedéseit enyhíti.[30] A háború tehát nemcsak gyűlöletet, hanem szeretetet is szül. A rombolás közepette a magyar nép egyként búsul, egyként örül, egyként gondolkozik. Hasonlóan egy fához, melynek gyökere mélyen a földbe nyúlik; lombját és ágait minden viszontagság érheti, de a gyökér és a törzs sértetlen marad, pótolja a veszteségeket és megadja a fa formáját (Alexander 1893b/2012: 118). Röviden: a háború értelme, hogy pozitív etikai céljai vannak, és e szenvedésben született célok a háborút követően még jó hosszú ideig nem tűnnek majd el. *„Talán még a protekció rákfenéjéből is ki fogunk gyógyulni”* (i. m. 19. o.) – mondja Alexander.[31]

„A rombolás közepette a magyar nép egyként búsul, egyként örül, egyként gondolkozik. Hasonlóan egy fához, melynek gyökere mélyen a földbe nyúlik; lombját és ágait minden viszontagság érheti, de a gyökér és a törzs sértetlen marad”.

Előadása e szakaszában a filozófia és az etika, illetőleg a hadi szónoklat és a buzdítás eladdig jól határolható terei végleg összemosódnak, és ezt ő is akceptálja. Mindez tudatos. Nem elég a háborúk okain és az azok nyújtotta példákon elmélkedni. Cselekvésre van szükség a fronton és a hátországban egyaránt. A háború megmutatta, hogy az erkölcsi tényező ér a legtöbbet. De nemcsak háborúban, békében is. Alexander Bernát az erkölcsi megújhodást hirdeti. Mondanivalója könnyen érthető: cselekedjünk erkölcsösen! Ha ezt a meggyőződést sikerül egyetemessé tenni, az többet ér bármely tartomány elhódításánál. Miért? Egyszerű a válasz. Ha a harci zaj elül, és újra béke honol a világban, az emberiség felismeri majd tettei súlyát és következményeit. Lelkének jobbik része megszólal, és akkor elkövetkezik az idő, hogy azokkal a rút szenvedélyekkel, mint a kapzsiság, hatalomvágy, az irigység és a bosszú, végleg leszámoljon. Erkölcsi megújulásra van szükség. *„Amely nép ily erkölcsi megújhodásra képtelen, az végleges vesztébe indul”* (i. m. 20. o.). A magyar nép már jó példával járt elöl a háború eddigi szakaszában. Újfent bizonyította az egész világ színe előtt becsületét és lovagiasságát. A társadalmi és az állami élet egységes. Nem mutatja féktelen indulatok jelét. Való igaz, ily példák nem maradnak hatás nélkül, de ez nem csökkenti a csata hevét sem. Egységre csakis a háborús erkölcs és a háború szülte erkölcsi megújhodás képes. Nem szabad hát várni, cselekvésre van szükség.

Az erkölcs par excellence reneszánszát az iskolában kell kezdeni – ezzel a hadi beszéd rátér az iskola feladatára. Alexander a háború előtti írásaihoz hasonlóan első hadi beszédében sem győzi az iskola nevelő funkciójának kardinális szerepét hangsúlyozni, a későbbiekben pedig külön hadi beszédet is szentel a kérdésnek (Alexander 1916/1919). Sajnos ennek részletes elemzésére átfogó jelleggel a tanulmány már

[30] Egy másik, későbbi beszédében a már ismertetett példák mellett a mások lenézésének megszűnését és az individualizmus megszűnését, pontosabban háttérbe szorulását is ide sorolja (Alexander 1915d/2012: 301).

[31] A háborút követő időkkel a már idézett és hivatkozott „A cselekvő gondolat” című beszéd egy része is foglalkozik, hasonló hangnemben. Lásd Alexander 1915d/2012: 300.

nem vállalkozhat, csak a fontosabb irányokat kívánja jelezni. A háborút megelőzően az iskola csak egy állami hivatal volt a sok közül. A filozófus lesújtó képet festett erről. Határozott állásfoglalása szerint az iskolában az erkölcsi nevelés teljesen háttérbe szorult. Az iskola leginkább egy üzleti helységhez volt hasonló, *„melyben az ügyleteket lebonyolítják, a pénzt zsebrevágják és azután a hálának egy pillantása nélkül távoznak belőle. A tanárok elvégzik a penzumukat, a tanulók megtanulják a leczkét és megszerzik a bizonyítványt, a diplomát, melyhez azután még csak protekciót kell szerezni, hogy gondtalanul lehessen élni"* (i. m. 20. o.). Az iskolákból az erkölcsi nevelés hiánya következtében tudatlan, megvezethető emberek áramlanak az életbe, akiket azután a világpolitika saját céljaira marionett bábukként mozgat (vö. Alexander 1918/2012: 235). Ha szükséges, gyűlöletet és megvetést, vagy ha épp úgy szolgálja az érdeke, baráti eszméket és szeretetet táplál lelkükbe. Meggyőződése szerint a nagy háborút is ez az emberi tudatlanság okozta. Kérdezi cinikusan: *„Lehetett volna-e oly gyűlöletet kelteni a népekben, ha a népek nem volnának tudatlanok? Nem hazudnak-e szándékosan a népeknek, a szegény vakoknak, hogy öldöklő hadjáratba vihessék"*? (I. m. 21. o.) Az iskolának továbbra is a gondolat műhelyének kell lennie, de levegője az erkölcsi érzés legyen. Ennek megvalósítása a legelső és legfontosabb teendő. Ebben a közegben kell az erkölcsi regenerációnak megindulnia. Magyarázata egyszerű. Ha a gyermek megfelelő nevelést kap, akkor nemcsak szüleire képes hatást gyakorolni, hanem majdan saját gyermekeire is. Így az erkölcs újra nemesíteni fogja a családi és társadalmi életet.[32] Mint az „Iskola és háború" (Alexander 1916/1919) című előadásban olvasható lesz, az iskola kultúraszervező tevékenysége a háború során előbb kiegészül az etikai szegmenssel, majd némileg háttérbe szorul (lásd Alexander 1916/1919).

Előadásának utolsó gondolataként Alexander Bernát amolyan interpolációként megjegyzi, hogy bizonyára lesznek majd, akik az elmondottakat illúziónak tartják. Lesznek, akik az elmondottak tartalmát nem veszik komolyan. Számukra egy tanáccsal él, és egyúttal gondolatait is összegzi. Ennek idézésével kívánom a beszéd ismertetését zárni: *„Akik lehetetlennek gondolják, hogy a mai viszonyokon változtassunk, lássák át, hogy akkor az emberiségnek, a nemzeteknek el kell pusztulniok. Az erkölcsi romlás után mindig, kivétel nélkül, a nemzeti elpusztulás következett. A második pedig ez: utópiák*[33] *nélkül egyáltalán nem mehetünk előre. A tudás, a világ tudása, teljes megértése is utópia. De ha ettől megijedtek volna Aristoteles, Descartes, Galilei, Newton, Kant, akkor nem értük volna el, amit elértünk. Minden nagy eszme: utópia, de semmi nagyot eszme vezérlete nélkül nem vihetünk véghez. Eszmék nem azt jelentik, hogy azokat az utolsó betűig meg lehet valósítani, hanem hogy ezek mutatják, merre menjünk, hogy végtelenül előre haladhassunk. A korszakok eszméi pedig egymáshoz kapcsolódnak. A tudomány eszméje szülte a fölvilágosodását, a fölvilágosodás a cselekvő tetterőét, a cselekvő tetterőé szülje az erkölcsi cselekvő erőét, még pedig nem mint jámbor óhajtást vagy szerény egyéni tulajdonságot, hanem mint világerőt, mely a tudást, a felvilágosodást, az akaraterőt magában egyesíti és az emberiség fölemelésére fordítja. Ez elegendő egy évezred programjának"* (i. m. 21–22. o.).

[32] A fenti sorok egybehangzóan tükrözik 1893-as véleményét is, miszerint „A filozófia a belső élettel fejlődik; a filozófia először – élet, és csak azután gondolat" (Alexander 1893b/2012: 157).

[33] Az *utópia* jelentős fogalomként tűnik föl Alexandernél. Gondolkozásában több helyütt az előrehaladás, esetenként a filozófia szinonimájaként használta.

Konklúzió és összegzés

Első háborús előadásában Alexander Bernát jelentős gondolati utat járt be, több megállóval és egy hosszú kitérővel. További három hadi beszédét figyelembe véve, első előadása tekinthető a legtömörebbnek és gondolatokban leggazdagabbnak, és tematikáját tekintve ez az expozé a leginkább filozófiai alapbeállítottságú is. Későbbi előadásai – az utolsó kivételével – inkább tekinthetők az első expozéban tárgyaltak tematikai folytatásának és gondolati kibontásának, mint önálló és független beszédeknek.[34] Ennek oka szerintem abban kereshető, hogy talán maga Alexander Bernát sem hitte, hogy a háborúról vallott nézetei ennyire népszerűek lesznek és további szónoklatok tartására érkezik majd felkérés; vélhetően ennek okán igyekezett minden fontosabb kérdésre kitérni első beszédében. A Hadsegélyező Bizottságban és másutt elmondott további beszédei már jóval kevésbé árnyaltak. Azok mondanivalója – az elsőhöz képest is – teljesen letisztult és egyértelmű képet nyújt. Első beszédével ellentétben, ahol a fölvilágosodást még optimizmussal és pozitív világtudással értelmezi, s ekként szerinte a fölvilágosodás céljának és eredményeinek helyes értelmezése vezethet el az erkölcs és a nemzeti élet megújulásához, későbbi szónoklataiban már más intenciót fejez ki ugyanazon konzekvenciák levonásához. A filozófiai érvelés helyét mindinkább az emocionális hatások fellángolását kiváltandó retorika foglalja majd el. Figyelme tudatosan a nemzet felé fordul.[35] Ebből következően filozófiai tevékenysége mindinkább élmény- és életszerűvé alakul (Somos 2004: 106; valamint második hadi beszéde [1915b/1919] kapcsán Gángó 2011: 124). Az új program, bár némi eltávolodást mutat korábbi filozófiai tevékenységétől, ettől függetlenül még beleillik a filozófiát népszerűsíteni kívánó elképzeléseibe, addigi tudományos és publicisztikai tevékenységébe, amely csírájában (elsősorban esztétikai vonatkozású írásaiban) már tartalmazta ezt a szemléletet.[36] Mint 1910-es „Vallomás" című írásában mondja: „A filozófiai gondolkodást akarom terjeszteni, de magyar érzéssel, a magyarság javára" (idézi Hermann 1977: 43). Alexander háborús beszédeire jellemző, hogy az azokban tárgyalt

[34] E megjegyzés némiképp sarkított, ezért magyarázatra szorul. Alexander Bernát elkövetkező két beszédében komoly gondolati előrelépések tapasztalhatók, de amit jelezni kívánunk, hogy e beszédek már nem önálló filozófiai törekvésekre épülnek, hanem partikulárisak, legnagyobbrészt az itt vizsgált „A háború mint nemzetnevelő" beszédből táplálkoznak.

[35] Ellenvetés tehető, hogy ez a nemzet felé fordulás már a korai években megfigyelhető. Ez részben igaz, azonban önálló programként például a „magyar filozófiával" is csak a háború során lép fel Alexander. A háború előtt „a nemzeti filozófia" határvonalai még teljesen máshol húzódtak gondolkozásában. Durván leegyszerűsítve: korai éveiben a filozófia nemzeti vonásának hangsúlyozása még tisztán tudományos-kulturális *„hozzáállásbeli"* (Perecz 2004: 69) tevékenység, valamint föladat a nemzeti és nemzetközi kultúra nagy rendszerében elhelyezve (Bretter 2004: 288). Az első világháború idején már inkább nemzeti tipológia és praxisbeli – úgyszintén nemzeti alapon álló – *„állásfoglalás"* (vö. Hanák 1993: 81–82) a magyar és a német kultúra és művelődés rendszerébe helyezve (vö. Perecz 2002: 1246–1247; Gángó 2011: 125). Alexander Bernát nemzet felé fordulása a háború alatt a filozófia és a művészet mellett a politikum szférájára is mind markánsabban kiterjed.

[36] Hermann István a filozófia-esztétika-nemzet alexanderi kapcsolatának vonatkozásában papírra vetett, de háborús tevékenységére is alkalmazható interpretációjában: „A filozófia mint a nemzeti kultúra része, jele annak, hogy a fejlődés különböző tendenciái, különböző területei összefoghatók, egységben vannak egymással, és hogy ez az egység, legalábbis gondolati értelemben, áthatja a nemzeti kultúrát" (Hermann 1977: 51).

témák a pedagógia, filozófia, kultúrkritika, művészet és publicisztika érdekes egyvelegét alkotják, nemcsak tükrözik, és le is fedik addigi munkásságát. Előadásainak további jellemzője a kor tudományosságában meghatározó tényező, az általános antiliberális attitűd, mellyel többen is foglalkoztak (Somos 2004: 119; Perecz 1998: 139). Ezt a kérdést azonban itt nem áll szándékunkban részletekbe menően tárgyalni.

„A háború mint nemzetnevelő" című beszéd célja egyszerű. Bebizonyítani, hogy a háború szomorú tényének is vannak pozitív etikai hatásai az államra és a társadalom egészére. Alexander szerint a háború egy *lehetőséget* biztosított a nemzetnek hibáiból való okulásra és a változtatások előkészítésére. Hogy egy változásnak be kell következnie, az, mint kitérőjében szemléltette, fátumszerű. De nem mindegy, hogy az individualizmus irányába vagy az organikus társadalmi élet revideálása felé következik be ez az átalakulás. Nemzeti megújulásra van szükség és „ez a háború nemzeti erőnk új forrása lehet" (Alexander 1915d/2012: 301–302). A háború züllesztheti, de fel is emelheti a nép erkölcsét. A filozófusra itt hárul a leghatalmasabb szerep. Mivel csak az ő tudománya foglalkozik az ember állásfoglalásával a világgal szemben (Alexander 1915d/2012: 281–282), ezért csak ő láthatja ezt a változást. Eljött a filozófus ideje… Feladata, hogy a háború okozta öneszmélést és önmagunkra találást elmélyítse, s kiterjessze az egész nemzetre. A háború a nemzet nevelője (vö. Perecz 1998: 139; Gángó 2011: 125).

A tanulmány célja volt Alexander Bernát háborúfelfogásában egy szegmens parabolaszerű bemutatása Alexander filozófiai munkásságának segítségével, annak vonalán – módszerét tekintve részben *argumentatív* szerűen. A nagy filozófus szerette az invenciózus hasonlatokat, ezért zárásul a szerző is egy hasonlattal kíván élni: ismeretlen vizeken hajóztunk, és próbáltuk kerülni a zátonyokat. Ha a tanulmány releváns interpretációnak bizonyul majd, a szerző elérte célját, és a hajó sértetlenül a kikötőbe ért.

„Van alapvetőbb optimizmus, mint a haladásé, mind az egyes életeken, mind a kultúrán belül. Azon a bizakodáson alapul, hogy meg fogjuk oldani feladatunkat, hogy ki fogjuk állni a próbát. Fel fogjuk tárni önmagunkat, személyiségünk kirajzolódik abban az időbeli kivetülésben, amit történelemnek nevezünk, a fény és az árnyék pedig egyenlő mértékben oszlik el.

Ez az optimizmus annak a tudatán nyugszik, hogy egy végső soron értelmes, ám tisztázatlan sorsfolyamatban veszünk részt. A csillagképekkel együtt változó szirteken és megpróbáltatásokon vezet keresztül, ámde a bátort elkíséri az utolsó lépésig. Útjának megerősítései ezek. A fájdalomban bizonyosodik be a tartás."

Ernst Jünger

Hivatkozott irodalom

Alexander Bernát 1893a/2012: A filozófia története. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 53–101. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1893b/2012: A nemzeti szellem a filozófiában. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 102–157. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1893c/2012: A filozófia feladata. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 12–52. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1904: *Az akarat*. (Szórólap) Budapest, Népszerű Főiskolai Tanfolyam.

Alexander Bernát 1907a: *Világirodalom*. (Különlenyomat) Budapest, Budapesti Szemle.

Alexander Bernát 1907b: *Művészet*. Budapest, Franklin.

Alexander Bernát 1910/2012: Vallomás. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 5–11. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1914/1919: A háború, mint nemzetnevelő. In uő: *A háború után. Négy előadás*. Budapest, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai R. T.), 3–22. o.

Alexander Bernát 1915a: Feljegyzések. *Budapesti Hírlap* 1915. január 1.

Alexander Bernát 1915b/1919: A háború filozófiájáról. In uő: *A háború után. Négy előadás*. Budapest, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai R. T.), 23–44. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1915-ös kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1915c/2012: Magyar filozófia. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 271–297. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1915d/2012: A cselekvő gondolat. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 298–305. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1916/1919: Iskola és háború. In uő: *A háború után. Négy előadás*. Budapest, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai R.T.), 45–64. o.

Alexander Bernát 1917/1919: Művészet és háború. In uő: *A háború után. Négy előadás*. Budapest, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai R.T.), 65–80. o.

Alexander Bernát 1918/2012: Az intuícióról. In uő: *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest, Fapadoskönyv.hu Kft., 212–241. o. (A tanulmányra történő hivatkozások alkalmával a szerző az eredeti 1924-es kiadást is figyelembe vette.)

Alexander Bernát 1920: *Shakespeare*. 3., bővített kiadás. Budapest, Lampel.

Alexander Bernát 1969: *A művészet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai.

Alexander Bernát I: *Optimismus és Pessimismus*. Budapest, Kun S. Antiquarius és könyvkereskedő. [1907?]

Arthur Schopenhauer 1882/1992: *A halálról. A faj élete. A tulajdonságok öröklése*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.

Bretter Zoltán 2004: Századvég vagy századelő? In *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Szerk. Mester Béla – Perecz László. Budapest, Áron, 280–292. o.

Cassirer, Ernst 2007: *A felvilágosodás filozófiája*. Ford. Scheer Katalin. Budapest, Atlantisz.

Egyed István 1939: *Politikai nemzet – népi nemzet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Gardner, Sebastian 2006: Schopenhauer, Will, and the Unconscious. In *The Cambridge Companion to Schopenhauer*. Cambridge, Cambridge University Press, 375–421. o.

Gábor Éva 1986: *Alexander Bernát*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gángó Gábor 2011: A német birodalmi gondolattól a magyar nemzetkarakterológiáig, Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófia Szemle* 2011/2. sz. 122–137. o.

Hanák Tibor 1990. *Geschichte der Philosophie in Ungarn: Ein Grundriss*. München, Trofenik.

Hanák Tibor 1993. *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Budapest, Göncöl.

Hermann István 1977: Alexander Bernát az esztéta és filozófus. In *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Endre – Nyíri János Kristóf. Budapest, Kossuth, 41–55. o.

Hóman Bálint 1938: A szentistváni állameszme jubileuma. In *Esztergom Évlapjai* 1938/1–2. sz. 5–7. o.

Hóman Bálint 1942: Elnöki megnyitóbeszéd, *Századok* 1942/9–10. sz. 377–383. o.

Imre József 1938: *Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk*. Pécs, Magyar Királyi Erzsébet- Tudományegyetem.

Kiss Endre: Az értelmezés és a magyarázat közötti különbség, avagy a negatív pozitivizmus. Alexander Bernát Spinoza-képének értelmezéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle* 2004/4. sz. 471–493. o.

Kiss Endre 2012: A magyar modernizáció és a diszciplínává váló filozófia. Alexander Bernát filozófiájáról. In *Felvilágosodás – Magyar századforduló*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 163–180. o.

Kornis Gyula 1930: *Magyar filozófusok*. Budapest, Franklin-Társulat.

Laczkó Sándor 2004: A magyar filozófiai műnyelv kialakulása Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig. In *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Szerk. Mester Béla – Perecz László. Budapest, Áron, 75–121. o.

Perecz László 1998: *A pozitivizmustól a szellemtörténetig*. Athenaeum 1892–1947. Budapest, Osiris.

Perecz László 2002: Változatok a magyar filozófiára – a nemzeti filozófia toposza a magyar filozófiatörténetben. *Magyar Tudomány* 2002/9. sz. 1242–1251. o.

Perecz László 2004: A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Szerk. Mester Béla – Perecz László. Budapest, Áron, 40–74. o.

Perecz László 2005: Böhm és Alexander a „nemzeti filozófiáról". Fejezet a magyar neokantianizmus történetéből. *Világosság* 2005/2–3. sz. 113–119. o.

Sebestyén Károly 1934: *Alexander Bernát*. (Különlenyomat) Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyv.

Somos Róbert 2004: *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Budapest, Kairosz.

Szemere Samu 1941: Alexander Bernát. In *Tanulmányok*. Budapest, Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 395–421. o.

Szirmai Vidor 1920: *A magyar zsidóság almanachja. Védőirat*. Budapest, Magyar zsidóság Almanachja.

Zóka Péter 2011: Egy új társadalom- és kultúraelmélet körvonalai Alexander Bernát történetfilozófiájában. *Acta Sociologica* 2011/4. sz. 191–198. o.